

Akmyrat Gürgenli
Taryh ylmylaryň kandidaty
goliarne@yahoo.com

Milli taryhymyzy düýpli hem berk öwrenmäge synanşalyň!

Parfiýaly serkerde Süren kim bolupdyr?

Harby serkerde Süren (B.e 84-52) w.pedia-dan
Süren serdaryň ýörite nyşany (gerbi)¹

Partlaryň/Parlaryň döwlet dolandyryş düzgüni demokratik esasyda bolup, her «satrapyň» (welaýatyň) özbaşyna belli derejede ygtyýary bolupdyr, satraplar öz gezeginde «aparkıya» diýlen kiçi böleklere bölünipdir. Merkezi hökümeti, döwletiň binýadyny guran ýedi uly taýpanyň ýaşullary dolandyrypdyr. Plardan «Süren» we «Gareniň» hemişelik we mirasdüşer hukugy bolupdyr. Möhüm kararlar «Mehestan-has adamlar» we «Kehistan-ýaşullar» mejlisinde kabul edilipdir. Partlar zuraisme/ zertuşt dinine ynanyrdy.²

Häzirki Türkmenistanyň paýtagty Aşgabadyň ady-ýañsylanyp aýdylýan «aşyklaryň şäheri»– däl-de, Arşak, yň/Aşk, yň ady bilen baglanyşly. Arşak, Ärdogan, Ärtek dagy uly Parfiýa döwletiniň düybini tutan serdarlardyr we olar türkmenler bilen bir kökden bolup, ortak taryha eýe bolupdyrlar.

¹ در کتابهای تاریخ فارسی از این شخصیت با عنوان "سورن" یاد می شود.

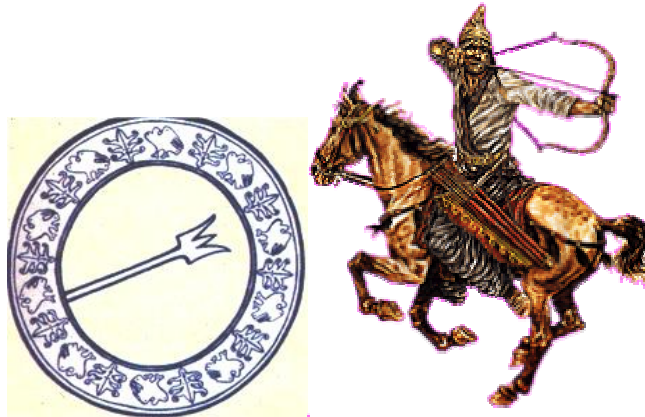
² Hasan Pirnia: Taryh Iran-e bastan.Tahran

Ady uly buýsanç bilen tutulman Süren serkerde hakynda käbir maglumatlary beýan etmek ýerlikli bolar. Geliň, biz Süren serdaryň rimli esgerler bilen aýgytlaýjy söweşde gazanan göreşi barada käbir maglumatlara ýüzlenelin!

Parfiýaly esger. Palazza Madam. Turin muzeýşnden (w.pedia)

İkinji nobatda parfiýa goşunynda güýçli at-ýaraga eýe bolandygyny taryhçylar ýörite belleýärler. Alym W.M.Massonyň olary «Parfiýa rýsarlary» we «gadymy dünýäde iň bir agyr agramly hem-de meşhur atly goşun» diýip atlandyrmagy ýöne ýerden däldir. Özlerini we atlaryny demir ýa-da bürünç sowutlar bilen örten parfiýa urşujlaryny grekler «katafraktariler», parfiýalylaryň özlerini bolsa «endamyna ýara düşmeýänler» diýip atlandyrypdyrlar. B.e. önki I asyrdan Rim häkimiýetleri Spartagyň gozgalaňynyň we goňsusy bolan Pont patyşasynyň Ýewropanyň garşysyna alyp baran söweş hereketlerinde ýeňilmez we gazaply Parfiýanyň öz garşydaşlaryny goldamak ähtimallygyndan uly howatyr edipdir.

Parfiýaly esgeriň galkany(solda)
Parfiýaly esger (sagda)

Rimlериň çym-pytrak edilşi

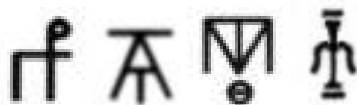
Bu agyr söweşlerde Parfiýanyň çetde durmagy, Rim döwletiniň ýeniş gazanmagy rimlilerde Parfiýa patyşalygyna äsgermezçilik bilen garamak duygusyny we onuň ýerlerini basyp almak höwesini döredipdir.

Rim häkimiýetleri b.e. öň I asyryň ortalarynda Parfiýany basyp almak we onuň baýlyklaryna eýe bolmak maksady bilen Spartagyň baştutanlygyndaky gullaryň gozgalaňyny (b.e. ön 73—71-nji ýyllar) basyp ýatyran meşhur serkerde Krass-yň baştutanlygynda uly goşuny Parfiýanyň üstüne iberipdir. Parfiýa patyşasy Orat I hem öz gezeginde Süren serdaryň baştutanlygynda uly goşuny rimlileriň garşysyna iberipdir. İki garşydaş goşun Mezopotamiýanyň (häzirki Tigr we Ýuftrat derýasynyň aralygy) demirgazygyndaky kiçeňräk Karry şäheriniň golaýynda duşuşypdyrlar.

Nusaýdan tapylan badalaryň ýüzünde çekilen tuwulgalar.

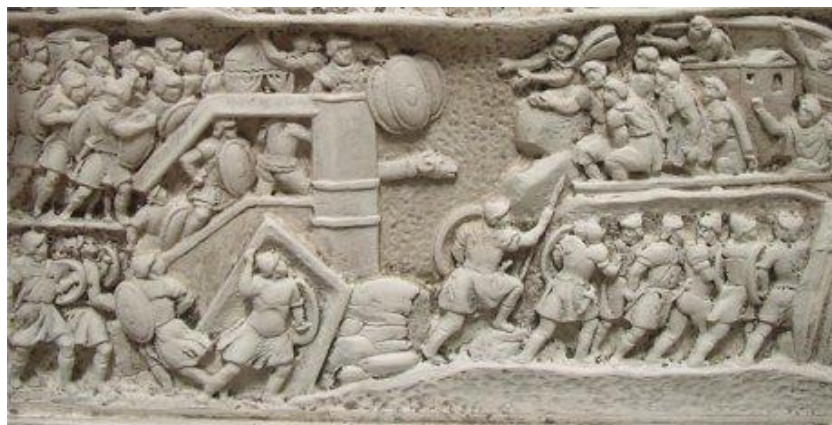
Mugallymlar gazetini

Parfiýalaryň käbir nagyşlary

Şonda rim goşunlarynyň serkerdesi Krass gedemlik we haýbat bilen Orat I adyna boýun egmegi talap edyän haty yazyp, öz ilcilerinden iberipdir. Parfiýalylar onuň bu talabyny çürt-kesik ret edipdirler we söweşe taýýarlyk görüp başlapdyrlar. Aýgytlaýjy söweş b.e. öňki 53-nji ýylda bolupdyr. Rimli taryhçy *Plutarh* parfiýa esgerleriniň ýakynlaşyp gelşi hakynda şeýle ýazýar:

«Parfiýaly esgerler golaý gelende olaryň serkerdesi elini galdyryp duýduryş berdi, tutuş tekizlik ala-zenzele bolady, ol ses zähräni ýarara getirýärdi. Dogry, parfiýalylar surnaý-kernaý çalyp abay-syýasat etmeýärler, olar töweregine mis jaňjagazlar düzülen, ýüzüne deri çekilen deprek ýaly saz guralyna urup söweş mukamyny çalyrlar. Bu urgynyň günleç sesi bolsa garşydaşyň aýagyny saňnyldadyr, çünki ol bir wagtda ýaňlanýan gök gümmürdisini we ýyrtyjylaryň eýmenç arryldysyny ýada salýar».

Britan muzeýiniň materillaryndan

Plutarhyň beýan etmegine görä, soňra parfiýa esgerleri lybasyny sypyryp aýrypdyrlar welin, olaryň egnindäki we atlaryndaky sowutlarynyň gün şöhlesine ýalpyldysy rimlileriň gözünü gapara getiripdir, olaryň howuny basypdyr.

Söweş b.e. öňki 53-nji ýylyň maý aýynda ýeňil ýaragly parfiýaly atly goşunyň hüjümi bilen başlanypdyr. Olaryň ýaýlary rimlileriň ýaýlaryndan has uzaga peýkam atmaga ukyply bolany üçin garşydaşlaryndan howp abanmaz derejede uzakda ýerleşip, rimlileriň hataryny paýhynlapdyrlar we garym-gatym edipdirler. Bu barada rimli taryhçy *Plutarh* ýene şeýle ýazýar:

«Dar ýere gabalan rimliler biri-biri bilen çakyşyp, duşman tarapyndan urlan zarba çydam edip bilmän, aňsat hem-de çalt ölümden heläk bolman eýsem, bedenine çümen peýkamlaryň çekip-çydardan çökder agrysyndan ýer bagyrtlap, towlam-towlam bolup, iki ýana urunýardylar, öz-özlerini gynaýardylar, peýkamlary sogrup çykarmaga alaçsyz synanyşyp, çümen yerinden döwýärdiler, çäresiz ýagdaýda başlaryny ýere goýýardylar».

Peýkamçy atly goşun garşydaşlarynyň hatarlaryny kül-peýekun edip, olary aljyraňňylyga salandan soň agyr ýaragly atly barýan esgerleri hüjüme geçipdirler. Olaryň uzyn we agyr söweş naýzalary, kähalatlarda, iki urşujynyň içinden birbada parran geçipdir. Söweşiň netijesinde ýeňilmezek hasaplanýan rim goşunlary çym-pytrak edilipdir, olaryň serkerdesi Krass bolsa öldürilipdir. Parfiýa esgerleri bu söweşde 10 müň rimli esgeri ýesir alypdylar. Şol ýesirler Parfiýa döwletiniň baý welaýatlarynyň biri bolan Margaşa gurluşyk işlerinde ulanmak üçin iberilipdir. Çaklamalara görä, Tagtabazar etrabyňyň çäklerindäki meşhur ýerasty şäher bolan Ýekedeşik gowagyndaky gurluşyk işlerinde şol ýesirleriň ukyplary we agyr zähmeti peýdalanylan bolmaly³.

Parfiýanyň dolandyryjy toparlary rimlilere garşy söweşiň ýeňiş bilen tamamlanjakdygyna şübhesiz ynanan bolsa gerek. Sebäbi, Parfiýa patyşasy Orat ogluny öýeripdir. Urşuň aýgytlaýjy günlerinde ol Ermenistan döwletiniň şol döwürdäki paýtagty Artagsata şäherinde öz öglunyň ermeni patyşasy Artabazyň uýasy bilen durmuş toýuny tutupdyr. Dabaranyň gyzan mahaly goşunbaşy beýik Süreniň wepaly egindeşi İskilak serkerde gelip, toý märekeleriniň önünde Orat.I ajaýyp ýeňiş hakynda buşluk habaryny dabara bilen aýdypdyr we ony şanly yeňiş bilen gutlapdyr. Bu şatlykly habary diňe parfiýalylar däl, eýsem, ermeniler hem uly kanagatlanma bilen kabul edipdir. Sebäbi Rim, Parfiýa we Ermenistan döwletleri üçin deň derejede howply bäsdeş we gazaply duşman bolupdyr⁴.

Belli arheolog Hemra Ýusupow⁵ «Arşakidler brada kelm agyz» diýen makalasynda Parfiýa döwleti hakynda şeýle ýazýar:

³ Türkmen topragyndaky bu günki tapyndylary gerek-rimlere degişli edip görkezmek dogry bolmasa gerek. Olar ýerli serdarlaryň buýrugy esasynda bine edilen bolmaly.

⁴ Begenç Atabaýew. Parfiýaly serkerde. Mugallymlar gazetini 2009-njy ýylyň 26-njy ýanwary

⁵ «Türkmenistan» gazetini. Aşgabat. 98/29-nji yanwar sany

«Parfiýanyň we parfiýalylaryň irki taryhda köp sanly näbellikler bar. Ol barada ýazan ýunan (grek)-rim geograflarynyň we taryhçylarynyň arasynda müňlerçe kilometrlik aralyk hem-de geçen asyrlaryň jümmüşi bolupdyr. Onuň üçin-de gadymy alymlara gowşan maglumatlaryň bulaşyk, dagynyk we üzlem-saplam bolandygy geň дәl. Şol zerarly-da Parfiýanyň irki döwri brada häzirki günlere çenli köp zatlar düşnüksizligine galýar we diýseň kyýnlyk bilen diketdilyär. Meselem, iň bolmanda B.E. öňki müňýyllygyň başlarynda, oturymly, ekerançylyk bilen meşgul bolup ugrn parfiýalylar bilen maldar (çarwa) taýpasy bolan parnalaryň atlarynyň meňzeşligi tötändenmikä?

B.E. öňki 5-nji asryň belli ýunan taryhçysy Herodot, Hazar deňziniň gündogarynda öňden ýaşap ýören halkyň Massagetlerdigini aýtsa-da, Saklar brada-da bilipdir. Darýuş.I-iň, Bistun ýazgysynda bolsa diňe Saklar barada aýdylýar. Emma Darýuş.I-iň ömrüniň soňky ýyllarynda degişli bolan Nakşy-Rüstem gaýasyndaky ýazgyda Hazar deňziniň gündogarynda ilkinji sapa Dags diýen halkyň ýaşandygy bellenyär.

Íki döwrüň sepgidinde ýaşan belli ýunan geografi Strabon köp sanly (maldarçylyk bilen meşgul bolan) taýpalaryň hatarynda Massagetleri, Saklar, Skifleri, Daýlary, Apaspakalry, Aparnlary (Parnalary) we beýlekileri sanaýar. Alym olaryň hemmesiniň özara ýakyn garyndaşdyklaryna göz ýetirmek kyýn дәl diýýär. Häzir Parfiýalylar hem şol köpçülikden gelip çykandygy aýdylýar.

Parfiýalylaryň özboluşly harby strategiýasy bolupdyr (edil türkmenler ýaly atyň üstünde arkalaryna bakyp kowup gelýän duşmana ok atyp bilipdir-AG).

Parfiýa patyşalary hudýa deňelipdir, olar günüň we aýyň doganlary hasplanydyr. Massegetler bilen Parfiýalylaryň arasyndaky köp sanly umumylyklaryň biri-de dini ynançlaryndaky meňzeşlikleriň bolandygyny arkeologlar we taryhçylar aýdyňlaşdyrdylar. Uly Balkanyň üstünde (Garwuldepe) we Uzboýda (Íçýanlydepe) ýüze çykarylan ybadathnlaryň ikisinde-de ot hemişe ýanyp durupdyr, ikisinde-de sadaka üçin gün hudaýyna iň ýüwürük ulag hökmünde ýylky kesilendigi tassyklanyldy. Ol ybadathnlar B.E. öňki 7-nji, 6-njy asyrlardan 2-nji asyra çenli dowam edipdir. (ybadathnalarda

mydamlyk ot ýanyp durmak üçin nebit ýa-da palçykly nebit gerek, soňa görä häzirki Balkan töweregi oňa amatly ýer bolandyr, şu pähimden ugur alynsa Arşakidleriň bu töwereklerde ýaşandyklary makul görünyär-AG)

Arşakidleriň ýerine Eýanyň günorta welaýatlaryndan Sasanidler geçýär. Ibadathanada gulluk edýän Sasanyň agtygy, Erdeşir, 224-nji ýylyň 20-nji apirilinde, Arşaklaryň soňky patyşasy Ärdowan/Ärdogan 5-njini ýeňip, täze dinasitiýany esaslandyrýar. Olar, Demirgazyk günbatar Türkmenistanda (maldarçylyk regionlarda) höküm süren Parfiýa döwletini döreden Arşakidleri kemsityärler, taryhçylary-da Arşaklar baradaky ýatlamary köki-damary bilen ýok etmäge syýnansydylar. Parfiýa imperýsynyň 450 ýyldan gowrk taryhyny, imperýanyň Rim bilen üstünlikli alyp baran bäsleşigini agzaman geçmek taryhçylara başartmandyr. Parfiýa dili 9-njy asyrda-da ýaňlanypdyr we ýuwaş-ýuwaşdan ornuny täze pars diline beripdir.

Çylşyrymly diplomatyk oýunlaryň netijesinde Arşakler Ermenistnda patyşlyk tagta öz wekillerini oturtmagy başardypdyrlar (26-428-nji ýyllar arasynda). Bu uly döwlet Rimleriň hüjümi netijesinde, ylaýta-da 224-nji ýylda Ärdogan (Erdowan) serdar öldürlenden soňra dargaýar we häkimiýet Sasanitleriň eline geçýär.

Parfiýalylar bilen Parn taýpalarynyň dininiň meňzeş. B.e.öňki 9-njy asyr we soň-soňlar) döwründe parnalar (parfiýalylar) Köpetdagyň arkajynyň merkezi düzlüklerine aralaşypdyrlar. Şonuň üçin, bu ýerler şol döwürden başlap Parfiýa ýa-da Parfiýena diýip atlandyrylypdyr. Onda Arşagyň bu ýerlerde höküm sürmegi, şol bir halkyň wekilleriniň ilkinji tapgyr gelmegi bolýar-da. Eger çaklamany dowm etdirsek, onda Parfiýa imperýasynyň «ýüregi» hasaplanan Köne-Nusaýyň ýerleşen ýeri hem-de onuň ähmiýeti (orny) aýdyňlaşýar. Bu ýerde berkitmeli şäher gurlup, ybadathanlaryň toplumy we patyşanyň hojalyk desgalary jemlenipdir. Arşak we onuň mirasdüşerleriniň birnäçesiniň mazarlarynyň gizlinlikde jaýlanan mazarlary-da şu ýerde. Syýahatçy Ýssidor Haraksy öz ýazgysynda «Parfiýanisa şäheri...bu patyşalaryň mazarlarynyň ýerleşen ýerine Nusaý diýip atlandyrypdyr.

7-nji asyrda bu ýerlere aralaşan araplar Badgysda we Dehistanda (demirgazyk Etrek düzlügi) Türk taýpalaryna duş gelýärler we Türkmenistanyň çäginde nobatdaky taryhy prosesler emele gelýär. Parfiýalylar gündogar we demirgazyk-gündogardaky türkler bilen garyşýalar. Şeýdip Türkmen halkynyň emele gelmek prosesi başlanýar. Türkmenler, Parfiýanyň medeniýetiniň we taryhynyň şüphesiz mirasdüşerleridir».

Ýeri gelende aýtsak, Dehistanyň ilkinji otrumly ilaty "Dah"lar diýilýär, Dahlar bolsa häzirki ýomutlaryň Daz diýen şahasynyň ata-babalary hasaplanyp bilner.

Türkmenistanyň görnükli alymy merhum Soltanşa Atanyýazow özüniň «Şejere» atly kitbynda «Parlar» sözüniň aşagynda şeýle düşündiriş beripdir:

«Ärsarylaryň Çekiç urugynyň we Gyzyarbat raýonynda ýaşayan tekeleriň düzüminde PARLAR diýen tireler bar. Bu etnonimlaryň ýüze çykyşy brada alymlaryň arasynda iki çaklama bar; olaryň birinjisine görä parlar gadymy PARNLAR diýen halkyň galyndysydyr. Parnalar gadymy Dahlaryň bir taýpasy bolup, olar orta asyrlarda hut Gyzyarbat etraplarynda ýaşapdyrlar. B.E öňki 3-nji asyrda parnalaryň Tejen töwereklerinde göçüp-gonandyklary barada-da maglumt bar. Gyzyarbadyň ýer-ýurt atlarynda parnalaryň galdyran yýzlary şu wagta çenli saklanýar. Meselem, bu etrabyň orta asyrlardaky Ferawa (Paraw), şu ýerdäki dagyň Partaw, paraw obasyndaky gadymy ýädigärligiň Parawbibi, Gyzyarbat gumundaky guýynyň Par diýen atlaryna Par diýen etnonime duş gelýäris. Şu raýonyň Purnuwr obasynyň aty hem aslynda Parnwart bolup, ol "parnalaryň galasy" diýen manyny aňladypdyr. Bu atyň Parn böleginiň yzyndky –n, ähmiýetli, köplük goşulmasy bolmaga çemeli, «wart» sözi bolsa hindi-ýewropa diller toparynda Kert (Stepana-kert), gord, grad (Petrograd) sözleri bilen asyldaş bolup, "şäher", "gala" ýaly manylary aňladýar. Halaç raýonyndaky Pelwert obasynyň atynda wert/wart sözi gadymy görnüşini saklapdy. Ýeri gelende aýtsak, pelwert diýen atyň taryhy çeşmelerde duş gelýän Parwart görnüşini Halaç etrplarynda-da parlaryň ýaşandygyna güwä geçýär. Bu atda Parn diýen etnonimiň yzyndky "n" goşulmasynyň düşüp galandygyny hasp etmesek, Parwar diýen oba hut purnuwar-parnwart diýen obnyň gadymy

atdaşydyr, bu atlaryň manysy, olary emele getiren diller hem birdir.
[Eýranlylaryň kalendarynda ýyl başy aýynyň ady Ferwerdin/Perwer =
parwar sözi bilen ugurdaş bolmaly-AG]

Par sözüniň gelip-çykyşy baradky ikinji çaklamanyň tarapdary
garagalpak alymy D.Aýmuradow bolup, ol bu sözi gadymy Abar/ Bar
diýen halkyň atyna syýrykdyrýar we onuň manysyny «depesinde
gulkan goýýanlar» diýip düşündirýär.

Par-Parn diýen gadymy etnonim Nohurlaryň Parraş, Parhaýly
tiýreleriniň atlarynda-da duş gelinýär.»⁶

⁶ «Türkmen sesi» gazetiniň. Aşgabat. 12/1997